

מוסדות
**דרכי
תורה**

בנשיאות מרן הגאון
רבי **אשר וייס שליט"א**

שיעור מרן הרב שליט"א

קונטרס שבועי

אגדה

ואנכי עפר ואפר

הלכה

ביסוד מצות חינוך

פרשת וירא תשפ"ז

שנה כ"ח – קובץ חי' [תתקס"ג]

יו"ל ע"י מכון "מנחת אשר"

כל הזכויות שמורות

עריכה והוצאה לאור ע"י

מכון "מנחת אשר"

להפצת תורתו של

מו"ר הגאון רבי אשר וייס שליט"א

רחוב אהרון אשכולי 109
ירושלים

המען למכתבים:

ת.ד. 23170

Email: info@minchasasher.com

אלון בכות

ומעיל קטן תעשה לו אמו והעלתה לו מימים ימימה

(שמואל א' פרק ב' פסוק י"ט)

לעילוי נשמת

אמי מורתי עטרת ראשי

האשה הגדולה

הרבנית הצדקנית

מרת **פראדל** ע"ה

בת הר"ר יהונתן בנימין הכהן אבראהם הי"ד

ויים

אשת חיל לאבי מורי עטרת ראשי הגאון החסיד רבי משה זצ"ל

מאז ומקדם היתה דמותה הגדולה והצנועה

אות ומופת לאהבת התורה ולומדיה בלי גבול

דברי תורה היו משוש חייה

הכרת הטוב בלבה חדות חיים בקרבה

הקדישה את כל ישותה, כוחותיה וכשרונותיה הברוכים

לחנכנו לתורה ולמידות טובות וישרות

והם שעמדו לי להגיע עד הלום

נלב"ע יום א' לסדר חיי שרה – ח"י מרחשון תשפ"ב

תהא נשמתה צרורה בצרור החיים

פרשת וירא תשפ"ז

ביסוד מצות חינוך

"כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (בראשית י"ח ט).

א

יסודה של מצוות חינוך מדאורייתא

הנה ידוע דחובת האב לחנך בנו המבוארת בריש ערכין (ב' ע"ב) ובסוכה (מ"ב ע"א) "קטן היודע לשמור גוף נקי אביו קונה לו תפילין וכו'", מדרבנן היא, ודבר זה מבואר במקומות רבים בש"ס ובפוסקים, והדברים פשוטים וידועים. אך לדידי נראה פשוט וברור דשורש מצוה זו דאורייתא היא, ומקורה במקרא מלא דכתיב "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט", ופרש"י לשון חיבה, הרי שאברהם אבינו ע"ה זכה לאהבת וחיבת הקב"ה מפני שצוה בניו וביתו אחריו, וא"כ רצונו ית"ש שכל אחד מישראל יחנך בניו לאהבה וליראה.

והנה יסוד הדברים נראה פשוט, דחובה על האדם לקיים רצון ה' אף בדברים שלא נמנו במנין התרי"ג מחמת שלא נאמרו בלשון ציווי מפורש, ומ"מ נצטוונו בהם לפי ד"רצון התורה" הם. וכבר כתבתי להוכיח גדר זה מהא דאמרו בב"מ (ל"ב ע"א) "צער בעלי חיים דאורייתא", ולא הובא שם מקור איסור זה, וכבר כתב הרדב"ז (ח"ה סימן קס"ח, סי' אלף תקמ"ב) דאין בצער בע"ח לא לאו ולא עשה אלא איסור בלבד, הרי דשייך איסור דאורייתא שאין בו לא לאו ולא עשה, אלא דזה גדר "רצון התורה" (וע"ע מנחת אשר במדבר (סי' ס"ח) שהארכתי במקור ויסוד איסור צער בעלי חיים).

ועיין מש"כ החזו"א (יו"ד סי' קמ"ט) דמדברי הפוסקים משמע דאין מצוות כיבוד אב ואם אלא בדברים הנוגעים לאב, כמאכילו ומשקהו, אבל בדברים שאין בהם שייכות לאב ולכבודו אין מצוות כיבוד אב. ומ"מ כתב החזו"א דמשורש מצוות כיבוד אב למדנו דרצונו יתעלה שיכבד אדם לאביו ואימו בכל דבר, ולכך היכא דע"י כיבוד זה יפסיד הבן ממון או יצטער אינו חייב בכיבוד זה אבל היכא דאין בו הפסד ממון וצער יש לכבדם, דזהו "רצון התורה".

ביסוד מצות חינוך

וכבר כתב אחי הגר"א בספר מעלות התורה שכל פסוקי התורה מצוות הן אלא שהן נכללות בתרי"ג שרשים שהן תרי"ג מצוות שבתורה, ומ"מ כל פסוקי התורה מצוות הן אלא שיש ואין אנו יודעים לפרשם. אך בדברי הראשונים מצינו שעשרת הדברות שרשים הן לכל מצוות התורה ולא מצינו כן לגבי תרי"ג המצוות, וצ"ע.

וידועים דבריו הנפלאים של הגר"א וסרמן בקונטרס דברי סופרים (אות כ"ג) על הפסוק (ירמיהו י"ט ה') "אשר לא צויתי ולא דברתי ולא עלתה על לבי" ובתרגום "לא פקדית דאורייתא, ולא שלחית ביד עבדיי נבייא, ולא רעוא קדמי" הרי ג' גדרים המצות דאורייתא, דרבנן, ורצון ה'.

ושני דרכים יש שבהם למדים אנו מה רצון ה' בתורתו, יש שלמדים אנו מתוך מצוות התורה, ענינם וכונתם. ויש שלמדנו מתוך מקראי הקודש שנאמרו בלשון סיפור דברים, לא במצוות, אך מתוך פסוקים אלו נגלה לנו רצון ה'. ועיין בכל זה באורך במנחת אשר דברים (סימן ע"ה).

וא"כ, פשוט וברור דאף מצות חינוך דאורייתא היא וכמוש"כ. דנראה דתרווייהו איתנהו במצות חינוך, דמחד גיסא יש ללמוד מצוה זו ממאי דכתיב כי ידעתיו וכו' כנ"ל, אך מאידך נראה דיש ללמוד מצוה זו גם ממה שנצטוונו ושננתם לבניך, וכשם שמצווה האב ללמד את בנו תורה כך מצוה עליו לחנכו לאהבת ה' ושמירת מצוותיו, דהלא "כל האומר אין לו אלא תורה... אפילו תורה אין לו" (יבמות ק"ט ע"ב), "אם אין דרך ארץ אין תורה" (אבות פ"ג משנה י"ז), ומסתבר שלא ציוותה התורה מפורשות אלא שאדם ילמד את בנו תורה, משום שתלמוד גדול שתלמוד מביא לידי מעשה, אך ילמד הסתום מן המפורש, וכשם שעל האדם מצוה ללמד בנו תורה כך מצווה לחנכו במצוות. אלא, דמדאורייתא מצוה זו מסורה לאב לחנך לפי דעתו והבנתו, ומתקנת חכמים יש גדר ברור מסוים ומוגדר בחיוב זה, דכחיוב הגדול במצות מדאורייתא כך חיוב הקטן במצות מדרבנן מדין חינוך, ולכך קטן היודע לנענע חייב בלולב, קטן שא"צ לאימו חייב בסוכה, וחייב מוגדר זה מדרבנן הוא.

ועוד יש בין מצות חינוך דאורייתא לזה שמדרבנן, דחינוך דרבנן אינו אלא עד שיגיע למצוות, אבל חינוך דאורייתא הוא עד זקנה ושיבה כל עוד יש בכח האב להשפיע לטובה על ילדיו.

ביסוד מצות חינוך

ונראה עוד, דרך בחיוב חינוך דרבנן אין המצוה נוהגת אלא בקטן שהגיע לחינוך, דלא ראו חכמים לנכון לחייב את הקטנים אלא משהגיעו ליכולת לקיים המצוות כהלכתן, אבל במצות החינוך מה"ת אין לה גבול לא למטה ולא למעלה, ואף בתינוקות מצוה לחנכם לאהבה וליראה לפי האפשר.

והנה הקשו התוס' בפסחים (פ"ח ע"א ד"ה שה לבית) בסוגיא דשה לבית אבות דאורייתא או דרבנן: "וא"ת האיך מאכיל פסח שלא למנויו, נהי דקטן אוכל נבילות אין בי"ד מצווין להפרישו, לספות לו בידים אסור כדאיתא וכו'", ותירצו דהתם ילפינן מלא תאכילום ולא אסור אלא דומיא דשרצים ונבילות אבל כה"ג דאיכא חינוך מצוה שרי.

ובמנחת חינוך (מצוה ה') תמה, דהא נקטו התוס' (תו"י יומא דף פ"ב) דאין מצות חינוך אלא על האב ולא על האם, והתם מיירי בקטן שאין לו אב ומבואר שם דאעפ"כ נמנה קטן זה על קרבן פסח. ועוד תמוה דמצות חינוך דרבנן היא והאיך שרינן איסור דאורייתא כדי לקיים מצוה דרבנן. ועוד, דלשיטת ר"ל (נזיר כ"ט ע"א) מצות חינוך על הבן ולא על הבת, והכא בפסחים שנינו שמביא קרבן פסח על בנו ובתו הקטנים.

ונראה ברור שדברי המנ"ח אמורים משום שהבין דכוונת התוס' משום מצות חינוך דרבנן, ולענ"ד נראה טפי דלא נתכוונו התוס' אלא ליסוד הכללי של מצוה זו שהיא דאורייתא, דנתחייבו אב ואם לחנך בניהם ובנותיהם ליראה, וחידשו דשרי למנות קטנים על הקרבן כדי לחנכם במצוות. ויסוד דבריהם הוא דבכל מעשה שיש בו מצוה אין בו איסור ספייה, דאינו דומה לשרץ ונבילה, ודו"ק.

ב

נפ"מ בהנ"ל בנוגע לחינוך לתענית

והנה כתב המנ"ח (מצוה שי"ג), דאיסור הוא לספות לקטן בידים ביוהכ"פ, ולכן אסור להאכיל לקטנים אלא כדי חיי נפש. ובמשנ"ב (סי' תרט"ז סק"ה) הביא לדברי המג"א דקטן שהגיע לחינוך אסור לספות לו בידים, ולא רק לאביו לבדו אסור אלא אף לאחריו, וככל שאר דבר איסור שאסור להאכילו, אלא דמ"מ לא אסרו אלא בהגיע לחינוך. ובשעה"צ (סק"ט) כתב לחדש דב' דינים הם בחינוך לתענית, דהנה כתב המחבר (שם ס"ב) דמט' שנים ולמעלה מחנכים לשעות, ומבן י"א ואילך מתענים ומשלימים, ולכך מבן י"א ולמעלה איסור הוא בהאכלתו, אבל מבן ט' ועד בן י"א אין

ביסוד מצות חינוך

איסור להאכילו, דהא בשנים אלו אין מחנכין אותו אלא לשעות (היה רגיל לאכול בג' שעות יאכל בד' שעות וכדו'), אבל עצם אכילתו אין בה איסור, משא"כ בקטן מבן י"א שמחויב להתענות ולהשלים נוהג בו איסור ספייה.

וברמב"ם (הל' שביתת עשור פ"ב ה"י) כתב:

"קטן בן תשע שנים ובן עשר שנים מחנכין אותו לשעות, כיצד היה רגיל לאכול בשתי שעות ביום מאכילין אותו בשלש, היה רגיל בשלש מאכילין אותו בארבע, לפי כח הבן מוסיפין לענותו בשעות, בן אחת עשרה שנה בין זכר בין נקבה מתענה ומשלים מדברי סופרים כדי לחנכו במצות".

וברבינו מנוח (שם) דייק בלשון הרמב"ם שכתב "קטן בן ט' ובן עשר שנים מחנכין אותו לשעות", ובסוף דבריו הוסיף וכתב "כדי לחנכו במצות", ומה טעם כפל דבריו. ועוד, דבטעמא דבן ט' כתב "מחנכין לשעות", ולא כתב דהוא כדי לחנכו במצות, ועוד דלענין בן י"א כתב ד"מתענה ומשלים מדברי סופרים" ולענין בן ט' לא כתב דחיובו מד"ס הוא.

וכתב בביאור דברי הרמב"ם:

"ומה שכתב הרב כאן כדי לחנכו במצות ולעיל נמי כתוב מחנכין אותו לשעות, בא להודיענו דתרי חנוכי הוא כדאמרינן בגמ' אמר רבה תרי חנוכי הוו, חד לעינוי וחד להשלמה, וחנוך השעות אינו חובה מדרבנן אלא חובה המוטלת על כל אדם מעצמו ללמוד ולהרגיל בניו ללכת בדרכי יושר כדכתיב (משלי כ"ב ו') חנוך לנער על פי דרכו וגו' וכדי להכניסם תחת כנפי השכינה כדאמרינן (סוכה מ"ב ע"א) יודע לדבר אביו מלמדו תורה ציוה לנו". וביאר לפי דרכו, דלכך לענין בן י"א לבדו דמתענה ומשלים כתב הרמב"ם שהוא מדברי סופרים. ומדבריו מוכח כמבואר, שהחויב שתיקנו חז"ל מדין חינוך, חייב מוגדר הוא ושייך בו איסור דלא ספינן ליה בידיים, אבל בחינוך דבן ט' שאינו אלא מדין החובה הכללית המוטלת על כל אדם מעצמו ללמד ולהרגיל בניו ללכת בדרכי יושר בזה אין איסור ספייה בידיים.

ונראה עוד ראיה להבנה זו, דהנה כתב הריטב"א (ריש סוכה) וכן נקטו הפוסקים במצות חינוך דרבנן, דאין המצוה מתקיימת אלא במצוות שלימות וכשרות ולכך צריך ליתן לבנו ד' מינים כשרים וכן כזית מצה ומרור (ועיין בזה להלן אות ה'), ולכאורה א"כ

ביסוד מצות חינוך

מה שייד חינוך לקטן ביהכ"פ לשעות, הא אי"ז קיום מצות העינוי, וכ"ת מתקנת חז"ל קטנים חשיבא כחולים שיש בהם סכנה ומשום כך כל מצותם בתענית שעות, זה אינו, דהא כתב הרמב"ם בדין חינוך שעות "היה רגיל לאכול בשתי שעות ביום מאכילין אותו בשלוש", ופשוט הוא דבג' שעות אכתי לא הוי כחולה שיב"ס וא"כ איך יתקיים דין חינוך בהכי.

ולפי המבואר אתי שפיר, דחינוך זה אינו מדין חינוך דרבנן אלא מחובת האב ללמד ולהרגיל את בנו לתורה וליראה, ובגדר זה אין קפידא שיהיה החינוך באופן הראוי ממש לקיום המצוה.

ג

באינו מוחה בבנו היוצא לתרבות רעה

הנה כתב הרמב"ם בהל' תשובה (פ"ד ה"א):

"ארבעה ועשרים דברים מעכבין את התשובה, ארבעה מהן עוון גדול והעושה אחד מהן אין הקב"ה מספיק בידו לעשות תשובה לפי גודל חטאו, ואלו הן וכו' הרואה בנו יוצא לתרבות רעה ואינו ממחה בידו".

ולכאורה, אי נימא דכל חובת האב בחינוך בנו אינה אלא דרבנן, אמאי מעוכב הוא מן התשובה, הא משום איסור דרבנן לא מסתבר שמעוכב הוא מלעשות תשובה. ועוד דהא תינח בנו הקטן שחייב לחנכו בבנו הגדול מאי איכא למימר. וע"כ דיסוד הדברים במצוה דאורייתא המוטלת עליו לצוות בניו למצוות ה'.

אמנם יש לדחות, שהרי כתב הרמב"ם שם דכיון שאילו היה מוחה היה פורש הרי הוא כמחטיאו, וא"כ ודאי שחטא בידו שלא הוכיחו, ודו"ק.

וכמו כן מבואר במשנה (מכות ח' ע"א), דהאב המכה את בנו ומת אינו גולה, "אבא שאול אומר מה חטיבת עצים רשות אף כל רשות, יצא האב המכה את בנו והרב הרודה את תלמידו ושליח בי"ד". ויל"ע איזה מצווה מקיים האב בהכאה זו שלכך פטרוהו מגלות, ודוחק לומר דמיירי כשהכהו כדי ללמדו תורה. ועוד דברש"י שם (ד"ה האב) כתב וז"ל: "יצא האב המכה את בנו, להטותו לדרך אחרת", משמע דמיירי בהכאה כדי

ביסוד מצות חינוך

לחנכו במצות, וכדמייתי עלה קרא: "יסר בנך ויניחך ויתן מעדנים לנפשך", הרי דהאב המכה פטור מגלות משום דמקיים מצווה דאורייתא דחינוך. וע"ע בקידושין (ל' ע"א) על הפסוק (משלי כ"ב, ו') "חנוך לנער עפ"י דרכו" דלחד מ"ד משיתסר שנים, וברש"י (ד"ה משיתסר): "ללמדו תוכחות", הרי דאף בבנו הגדול מצוה ללמדו תוכחות, וגם זה רק משום המצוה דאורייתא, שהרי מצות חינוך דרבנן ליכא אלא בקטנים, וז"פ.

ד

מצות חינוך על האם והינוך הבנות

והנה נחלקו הראשונים אי מצוות חינוך דרבנן חיילא נמי על האם, ושיטת התוס' ישנים (יומא פ"ב ע"א) דאין מצוה אלא על האב, וז"ל:

"ורבי אומר דחינוך לא שייך אלא באב אבל באדם אחר לא שייך ביה חינוך הלכך נמי אין נוהרין להפרישו, ומעשה דהילני המלכה שישבה היא ושבעת בניה בסוכה שמה היה להם אב וחנכם בכך, ואפילו לא היה להם אב היתה מחנכתם למצוה בעלמא".

ועיין בתרומת הדשן (סי' צ"ד) שהאריך בזה ונקט דאם נמי מחייבא מדרבנן במצוות חינוך, עיי"ש.

ובמשנה ברורה (סימן שמ"ג סק"ב) כתב דיש מן האחרונים שנקטו שאף האם חייבת בחינוך בניה, וכבר נחלקו בזה האחרונים.

ולדרכינו נראה לבאר דבריהם בפשטות, דהא דהלני המלכה חנכה בניה "למצוה בעלמא" היינו דאין חובת האם במצווה זו כחובת האב, לפי דחובת האם אינה אלא חוב כללי לחנך בניה אחריה לתורה וליראה, משא"כ חיוב האב דגדר מסוים יש בו, וכמבואר דכחיוב הגדול מדאורייתא כמו כן מחויב האב לחנך בנו מדרבנן. ולפי"ז נראה נמי דהא דפליגי (נזיר כ"ט ע"א) אי במצוות החינוך נצטוונו נמי על חינוך הבנות או דאין החיוב אלא חינוך הבנים בלבד, ולא נחלקו אלא בגדרי חובת החינוך אי חיילא נמי אבת, ומ"מ פשוט דחובה הכללית לחנך ביתו אחריו לתורה וליראה היא אף אבת.

ושו"ר לשמחתי כיסוד דברינו בחזו"א (אהע"ז קמ"ח לדף ל'), עיי"ש ותשבע נועם.

ביסוד מצות חינוך

ה

כשרות ההפצא בחינוך למצוות

הנה יסוד גדול כתב הריטב"א (סוכה ב' ע"ב ד"ה א"ר יהודה):

"מהא שמעינן דקטן שמחנכין אותו במצות צריך לעשות לו מצוה בהכשר גמור כגדול, דהא מייתינן ראייה בשמעתין מסוכה של הילני משום דלא סגי' דליכא בבניה חד שהגיע לחינוך דבעי סוכה מעלייתא, מקרא מלא דבר הכתוב חנוך לנער על פי דרכו, וגדולה מזו אמרו במסכת עירובין (מ' ע"ב) גבי זמן ביום הכפורים, ליטעמיה לינוקא דלמא אתי למיסרך, והוצרכתי לכתוב זה לפי שראיתי חכמים טועים בזה".

וכוונתו ברורה, דרבי יהודה הביא ראייה מהילני המלכה שישבה עם שבעת בניה בסוכה גבוהה למעלה מעשרים אמה דסוכה זו כשרה, שהרי ישבה בסוכה זו עם בניה שחלקם הגיעו לחינוך, וע"כ דאין מצות חינוך בסוכה פסולה, ומזה למד דהוא הדין והוא הטעם בכל חינוך מצוה דצריך שהקטן יקיים את המצוה באופן שיוצאים בה ידי חובה.

והנה הריטב"א כתב שהיו חכמים שטעו בזה, ולא ידענו מי המה חכמים אלה שלא נקטו כדברי הריטב"א וכיצד יפרשו הם את דברי הגמ' בסוכה.

ולכאורה מצינו בזה מקור מפורש בסוכה (מ"ו ע"ב):

"אמר רבי זירא לא ליקני איניש הושענא לינוקא ביומא טבא קמא. מאי טעמא, דינוקא מקנא קני, אקנויי לא מקני, ואשתכח דקא נפיק כלולב שאינו שלו".

והבית יוסף (סימן תרנ"ח) כתב:

"וכתוב במרדכי (סי' תשנ"ט) ובהגהות אשירי (פ"ד סי' ו') בשם אור זרוע (הל' סוכה ולולב סי' ש"ח) שאם תופס עם התינוק, כיון שלא יצא מידו לגמרי שפיר דמי, ובקיא הדעת מחזירין אותו למקומו והתינוקות מעצמם נוטלין אותו ומברכין עליו".

וכך הוא בשו"ע (סי' תרנ"ח ס"ו):

ביסוד מצות חינוך

"לא יתגנו ביום ראשון לקטן קודם שיצא בו, מפני שהקטן קונה ואינו מקנה לאחרים מן התורה, ונמצא שאם החזירו לו אינו מוחזר, ויש מי שאומר שאם הגיע לעונת הפעוטות, מותר. ואם תופס עם התינוק, כיון שלא יצא מידו שפיר דמי".

וכוונתם ברורה לתת עצות שונות שהתינוקות לא יקנו את האתרוג כדי שאביהם יוכל לצאת יד"ח אח"כ. אך צ"ע לפי"ז כיצד אביו מקיים מצות חינוך אם אין בנו קונה את הלולב ואין זה לכם, ואילו גדול היה לא היה יוצא יד"ח.

ובמשנ"ב (שם ס"ק כ"ח) כתב, דמלבד העצה לתפסו עם הקטן, ה"ה אם אינו מקנה לו לקטן כלל או שנותן לו מתנה לזמן שדינו כשאלה בעלמא, "אלא דבכל אלו העצות לא מהני רק לגדול שיהיה יכול אח"כ לצאת בו, אבל הקטן לא יצא בנטילה כזה דהא אינו שלו ולא מקרי לכם ולא קיים בו אביו מצות חינוך, ויש מאחרונים שסוברין דמצות חינוך מתקיים גם בשאול דהא גם בזה מתחנך הבן למצות וכן משמע במרדכי בשם ראב"ן".

ובשעה"צ (ס"ק ל"ו) כתב כן בשם בגדי ישע וברכי יוסף, וכתב לבאר שיטתם דמצות חינוך הוא "רק על עצם המצוה ולא על פרטי המצוה".

ולכאורה שיטה זו סותרת את דברי הריטב"א, אא"כ נחלק בין זל"ז, ולא ברורה כונת השעה"צ דמצות חינוך הוא על עצם המצוה ולא על פרטיה.

והנראה בזה, דעצם החפצא צריך להיות כשר לצאת בו יד"ח, וכאשר מחנכים את הקטן במצות סוכה צריך להושיבו בסוכה שיש בה ז' על ז' ודפנותיה עשרה טפחים, וכך הלולב צריך שיעור ושלל יהיה נקטם ואינו יוצא בלולב היבש וכדומה, דכל אלה הם בגוף החפצא, אך אין קפידא בקנין ואף דלא הוי לכם יוצא יד"ח חינוך כיון שאין החסרון בגוף הלולב.

ולפי"ז אין כל קושיא מדברי הגמ' בהילני המלכה לדברי המרדכי והראב"ן, ואין כל סתירה בין דברי הריטב"א לדבריהם, ולא המה החכמים שהריטב"א בא להוציא מדבריהם.

ויש לעיין לפי"ז אם קטן יוצא יד"ח בציצית שלא נעשו לשמה ובמצה שלא נשתמר לשמה, וי"ל בזה, ועוד חזון למועד.

ביסוד מצות חינוך

ו

במצות חינוך דרבנן אי רמי על האב או על הקטן

כתב הרמב"ם (הל' חמץ ומצה פ"ו ה"י):

"הכל חייבין באכילת מצה אפילו נשים ועבדים, קטן שיכול לאכול פת מחנכין אותו במצוות ומאכילין אותו כזית מצה".

ובכסף משנה הביא שיטת הרמב"ן (הובא בר"ן מגילה ו' ע"ב מדפי הרי"ף), דחויב החינוך על האב רמיי ולא על הקטן, וכתב לדייק כן אף מלשון הרמב"ם, מדלא כתב "הכל חייבין אפילו נשים ועבדים וקטנים", אלא כתב דנשים ועבדים חייבין "וקטן מחנכין אותו במצוות ומאכילין אותו מצה", משמע דאין הקטן מחויב בעצם אלא דעל אביו מוטל לחנכו במצוות, וכיוצא"ב הביא מלשוננו ריש הל' מגילה (פ"א ה"א), עי"ש.

ולכאורה יש לתמוה ע"ד הכס"מ, דהא בכמה מקומות חזינן לשון הרמב"ם שכתב דקטנים חייבין משום מצות חינוך, כ"ה בהל' סוכה (פ"ו ה"א): "קטן שאינו צריך לאמו שהוא כבן חמש כבן שש חייב בסוכה מדברי סופרים כדי לחנכו במצוות", הרי דחייב הקטן משום מצות חינוך. וכן בהל' לולב (פ"ז הי"ט): "קטן היודע לנענע חייב בלולב מדברי סופרים כדי לחנכו במצוות". ובהל' ברכות (פ"ה ה"א): "הקטנים חייבין בברכת המזון מדברי סופרים כדי לחנכן במצוות". הרי דבכל הני דוכתי כתב הרמב"ם דחייבין הקטנים עצמן ולא רק דמחוייבין לחנכן, וע"כ דאין בזה דיוק ולא בדוקא נקט במצה ובמגילה דחובה לחנכן.

וביותר יש לתמוה על מאי דמסיק הכסף משנה שם דהרמב"ם והרמב"ן בדרך אחד הלכו, דהא כל תמצית דברי הרמב"ן שם לבאר דהקטן לא חשיב מחויב בדבר ואינו יכול להוציא אחרים ידי חובתן, ודלא כסומא דאף שחיובו מדרבנן מ"מ מוציא אחרים ידי חובתן, דכיון דאין החיוב על הקטן בעצם אינו יכול להוציא אחרים יד"ח אף דכל חיובן דרבנן הוא, עי"ש בדברי הרמב"ן. והרי הרמב"ם להדיא ס"ל דקטן מוציא את אביו בברכת המזון אם לא אכל האב כדי שביעה כמבואר בדבריו בפ"ה מברכות (הלכה ט"ו - ט"ז), וא"כ פליג הרמב"ן על עיקר דברי הרמב"ם ודלא כדברי הכס"מ, וצע"ג.

ביסוד מצות חינוך

והנה במה שנחלקו הרמב"ן והרמב"ם פליגי נמי רש"י ותוס' בברכות (מ"ח ע"א), ודעת רש"י שם (ד"ה עד שיאכל) כדברי הרמב"ן דאין הקטן מוציא אחרים ידי חובתו, כיון דאין החיוב עליו אלא על אביו, ובתוס' (ד"ה עד שיאכל) כתבו דהקטן מוציא את המחויב מדרבנן, וזו שיטת הרמב"ם כמבואר.

אמנם לענ"ד נראה, דלא נחלקו הראשונים ביסוד גדר החינוך אי רמי על הקטן עצמו או על אביו, דבאמת כו"ע מידו דעיקר חיוב החינוך על האב הוא לחנך את בנו במצוות כמבואר בנזיר (כ"ט ע"א) דהאב חייב לחנכו ולא האם, ומכל הסוגיא שם מבואר דחיוב זה על האב הוא. וכן מסתבר דהא אם אין דעת לקטן ולא הטילה תורה עליו עול מצוות אין נראה בסברה ששימו חכמים עליו עול ויחליטוהו לבעל אחריות ובעל דעת מספקת להתחייב במצוות, וכי נתחכמו על חכמת הבוחן כליות ולב. ולכן נראה דכו"ע מודו דיסוד גדר החינוך על האב הוא ולא על הקטן עצמו.

ומאידך נראה פשוט דלכו"ע מצווה גם הקטן לדקדק במצוות משהגיע לחינוך, דאטו אפשר שקטן שבא לשאול נורה לו שמותר לו לעבור על איסורי תורה, אלא נראה פשוט דלכו"ע עיקר החיוב על אביו אך בכלל התקנה שגם הקטן מצווה, דאילולי חייבו אף את הקטן במצוות לא היה כלל ביד האב לחנכו, וע"כ עיקר המצוה על האב רמיא אלא שחייב גם את הקטן בעצמו, ולא נחלקו אלא אם יכול הוא להוציא אחרים.

דלשיטת רש"י והרמב"ן שאני חיוב קטן מחיובי דרבנן הגדול, דאין הקטן בעצם בר חיובא, אך לדעת התוס' והרמב"ם מ"מ חשיב הקטן כבר חיובא מדרבנן להוציא אחרים ידי חובתו, כיון דתקנו חכמים דחייב הקטן בעשיית מעשים אלו אף אם עצם החיוב על האב הוא, מ"מ נכלל בתקנתם דמעשי הקטן מעשי מצווה הם ולא כמעשה קוף בעלמא, וכיון דמעשה מצווה הם מעשיו, יכול הוא להוציא אחרים ידי חובתו אם חיונן דרבנן, דאף מצוות הקטן ככל חיובי דרבנן הם ומעשיו מעשי מצוה אף דעיקר חיובו על האב הוא לחנכו.

ואפשר עוד דדי בכך שמעשיו מחוייבים שיוכלו לצאת ידי חובתו על ידיהם, אף אם עצם החיוב על האב הוא, ודו"ק.

ובאמת חזינן מלשון התוס' דאף שנחלקו על רש"י למסקנא, מ"מ להלכה לא דחו את עצם יסוד דבריו דעל האב רמיא לחנכו במצוות ולא על הקטן עצמו.

ביסוד מצות חינוך

ויש להוכיח דכן שיטת התוס' דיסוד גדר החינוך על האב הוא, מדבריהם בעירובין (צ"ו ע"א ד"ה דלמא) שכתבו לדון אם אשה מברכת על מ"ע שהזמן גרמא, ועי"ש שכתבו דאין לדמות אשה לסומא המברך על המצוות דסומא מ"מ מדרבנן חייב. שוב כתבו שם דאין לדמות אשה לקטן המברך ברכת המזון "דקטן אתי לכלל חיוב וחייב לחנכו ואינו מוזהר על לא תשא".

ולכאורה דבריהם תמוהים, דהא כבר כתבו דשאני סומא מאשה כיון דעכ"פ מדרבנן חייב, וא"כ היה להם לומר דה"ה דקטן מברך, דהא בקטן שהגיע לחינוך עסקינן, ומאי קשיא להו טפי בקטן. אלא מכאן נראה דאליבא דאמת שאני קטן מסומא, דסומא חייב בעצם מדרבנן, אבל בקטן עיקר המצוה על אביו לחנכו במצוות, אלא דמ"מ שאני מאשה כיון דאביו חייב לחנכו ואתי לכלל חיוב כמבואר, ודו"ק בזה.

ולדרכנו יש ליתן קצת טעם בחילופי לשונות הרמב"ם הג"ל דבאכילת מצה ובמקרא מגילה נקט לשון מאכילין אותו ומחנכים אותו לקריאה, דכיון דעיקר החיוב על האב הוא, ובמעשים אלו שייך שיתוף בין המחנך להמתחנך על ידו, דיש ומאכילין לו לאדם, לכן נקט הרמב"ם בלשונו דמצות האב להאכיל לבנו על מנת לחנכו במצוות, ובפרט דהרמב"ם שם נקט דקטן היודע לאכול כזית פת חייב במצה, ואף ילד קטן ביותר יודע לאכול כזית פת וחייב במצה ולכן נקט דמאכילין אותו, וכן במגילה דדרך המצוה הוא דהאחד קורא וכולן שומעין, ובוודאי דזו גם דרך חינוך הקטן, וזו כוונת הרמב"ם דמחנכין אותו לקריאה היינו שקוראין לו והוא שומע, משא"כ בסוכה לולב וברכת המזון דאין בהם מעשה ושיתוף בין המשפיע למקבל, והקטן בעצמו עושה מעשה מצותו, לכך נקט בהם לשון חיוב על הקטן עצמו, ודו"ק בכל זה.

והנה הקשו התוס' ישנים (יומא פ"ב) במה שאמרו "קטן אוכל נבילות אין בי"ד מצווין להפרישו", והלא אם מצוה לחנכו ק"ו שמצוה להפרישו מן האיסור, ותירצו דמצות חינוך מוטלת על האב בלבד ולא על האם, ותמה הגרעק"א בגיליון הש"ס סוכה (ב' ע"ב), "וק"ל ואיך אמרינן בסוגיא זכ"ת קטן שא"צ לאמו מדרבנן הוא דמחייב ואיהי בדרבנן לא אשגחה ת"ש ועוד" וכו' הא אפילו מדרבנן לא מחייבה איהי לחנך אותם, וצע"ג". הרי להדיא דגם האם חייבת מדרבנן לחנך בניה.

והקהלות יעקב בסוכה (סי' ב') כתב ליישב לפי שיטת התוס' דמצות חינוך מוטלת אף על הקטן והוא בר חיובא מדרבנן, דזה כונת הגמ' דכיון דכל מעשיה היו עפ"י חכמים

ביסוד מצות חינוך

מסתבר שהקפידה לחנך ילדיה למלאות מצוותם הם שנצטוו מדרבנן לישיב בסוכה, עי"ש.

אמנם לפי דברינו שעיקר מצות חינוך על האב לבדו הוטלה אלא שמכח מצוותו הוי מצות הקטן בכלל בר חיובא, לכאורה קשה דכיון שליכא חיוב על האב בקטן שא"צ לאמו, שוב אין מצוה כלל אף לא על הבנים, אך באמת נראה דע"י מצוות החינוך הכללית שעל האב הו"ל כאילו גם הבנים הוו בר חיוב. ונראה להוסיף עוד, דהרי זה פשוט דכל מהות מצות החינוך לא בשביל האב תיקונה אלא בשביל הבנים כדי להרגילם ולחנכם במצוות, ואמנם חינוך זה על האב מוטל, אך ענינו ומהותו כדי להרגיל קטנים לחנכם במצוות, ומשום כך אף כשליכא אב אמרו דהילני המלכה מסתמא קיימה רצון חכמים בתקנת החינוך לחנך בניה למצוות, ודו"ק בזה כי קצרת.

ז

חינוך לפרישה מן האיסורין

והנה כתב הרמב"ם (מאכ"א פי"ז הכ"ח):

"אע"פ שאין בית דין מצווין להפריש את הקטן, מצוה על אביו לגעור בו ולהפרישו כדי לחנכו בקדושה ופרישה שנאמר חנוך לנער על פי דרכו". והלכה זו העתיק הבית יוסף בשו"ע (או"ח סימן שמ"ג סעיף א').

ודנו הראשונים והאחרונים בכוונתו.

הרשב"א (יבמות קי"ד ע"א) כתב דמיירי בקטן שהגיע לחינוך וכשם שמחנכין אותו לקיום מצוות כך מחנכין אותו לפרוש מן האיסורים.

אך התוס' ישנים (יומא פ"ב ע"א) הביאו בשם הר"א ממין, דאין מצות חינוך אלא במצוות עשה ולא בפרישה מן האיסור. וכ"כ בגזיר (כ"ח ע"ב). אך בשני המקומות כתבו בדרך אחד דיש מצות חינוך אף באיסורים כהבנת הרשב"א בדברי הרמב"ם, עי"ש.

וידוע בשם הגרי"ז מבריסק (ונדפס בסטנסיל, ענינים סימן ג'), דיש שני דינים בחינוך: א. מצות חינוך שתיקנו חז"ל בעצם על הקטן הוא, אלא שהטילוהו על האב כיון

ביסוד מצות חינוך

שאין לקטן דעת לקיים מצוותיו בגפו. ב. מצוה שמוטלת על האב מכח הכתוב "חנוך לנער על פי דרכו".

וחלוקים הם שני הדינים. מצות חינוך דרבנן לא תיקנו אלא במצוות עשה, והמצוה מדברי קבלה גם במצוות ל"ת ובאיסורים ניתנה.

והנראה לי עיקר בזה, לפי מה שכתבתי לעיל דמלבד מצות חינוך דרבנן שמכוחה הקטן חייב בקיום המצוות לפרטיהן ודקדוקיהן, וכעין דאורייתא תיקנו, וכשם שהגדול חייב לקיים מצוותיו כך גם הקטן, יש מצוה כללית על האב מן התורה לחנך בניו ובנותיו לאהבה וליראה, לתורה ולקדושה, ומצוה זו מן התורה ומן הכתובים. מה"ת, דכתיב "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' וכו'", ומן הכתובים דכתיב "חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה". אך מצוה זו כללית היא ואינה מתייחסת לכל פרטי המצוות ודקדוקיהן.

וזה הנראה כונת הרמב"ם בדבריו ש"על אביו לגעור בו ולהפרישו כדי לחנכו בקדושה ופרישה", דהיינו חינוך כללי למידות הקדושה והפרישות, ומשו"כ התבסס על פסוק זה חנוך לנער עפ"י דרכו, ודו"ק בזה. [אך בדברי הט"ז (שם סק"א) מבואר דהבנתו שבהלכה זו מדובר במצות חינוך דרבנן, עי"ש].

ה

תחילת החינוך לברכות

הנה בחיי אדם (כלל ס"ו ס"ב) כתב דקטן היודע לדבר אביו מלמדו תורה וברכת המזון. אך לכאורה זה תימה, דמנ"ל לחדש זאת, ובחז"ל לא מצינו אלא שקטן היודע לדבר אביו מלמדו לשון הקודש ותורה (ועיין רש"י סו"פ עקב ומקורו), אך לגבי בהמ"ז לכאורה צריך שיגיע לחינוך, ולהדיא מבואר בב"י (סי' קצ"ט) מהריב"ש דבן ו' עדיין לא הגיע לחינוך לגבי בהמ"ז.

אך נראה דכונת הח"א דבהגיע לחינוך כבר חייב לחנכו לברך בהמ"ז כדין, וכעיקר דין חינוך בכל המצוות שצריך לקיימה בשלימות, וכמבואר בריטב"א (סוכה ג') שהבאנו לעיל (אות ה'), אבל קודם שהגיע לחינוך, לגבי בהמ"ז ושאר מצוות שבדיבור מן הראוי לחנכו מעט מעט בנוסח כל דהו (דמציאות החיים מוכיחה שבענינים אלו אי אפשר

ביסוד מצות חינוך

לחנך ולהרגיל ילדים לקיימם באחת, וע"כ צריך להרגילם מעט מעט), וד"ז מבואר גם במשנ"ב (סי' קפ"ז סק"ד ובשעה"צ שם ו'-ז') דילדים קטנים פחותים מח' שנים (שזה גיל הגיע לחינוך ברכות) די בנוסח כל דהו, עי"ש.

ואפשר עוד דמצות חינוך זו יסודה במה שנתבאר לעיל דיש מצות חינוך דאורייתא להשתדל באופן כללי לחנך לתורה ולמצוה, מלבד מצוה דרבנן על הקטן ואביו לקיים את כל המצוות בזמניהם ופרטיהם, ודו"ק.

ט

קטן המתרשל במצוות

והנה מעשים בכל יום בקטן שהגיע לחינוך שמתרשל במצוה מסויימת וטל הילדות מקשה עליו להתאמץ בקיום המצוות, ויש לשאול האם על אביו לכפותו בקיום המצוות כשם שכופין את הגדול, דהלא האומר סוכה איני עושה לולב איני נוטל מכין אותו עד שתצא נפשו, ולכאורה ה"ה בקטן שהגיע לחינוך מדרבנן, דהלא דין אחד לקטן ולגדול אלא שזה מדרבנן וזה מדאורייתא.

אך באמת מרגיש כל בר דעת בלבו שלא זו הדרך ולא זו העיר ויש לגלגל עם הנערים בשלום ובמישור, באהבה ובחמלה וחנוך לנער על פי דרכו, אלא שצ"ב ביסוד הדברים.

ונראה לפי דרכנו שלא באו חכמים לעקור מצות חינוך דאורייתא אלא להוסיף עליה, ואף שחייבו את בקטנים בדקדוקי המצוות כאילו גדולים ובני חיובא המה, מ"מ במקום שנראה לפי ראות עינינו ושיקול דעתנו אם נכפה עליהם את פרטי המצוות נרחיק אותם מתכלית יעודם, עדיף לנהוג עמהם במתינות ובדרך זו לחנכם לשמחת המצוה ואין חיוב להוכיחם ולהכותם, ודו"ק בזה.

,

אם קטן כותב תפילין וקושר ציצית לעצמו

והנה יש לעיין אם קטן כותב תפילין אם כשרים הם לחינוך קטן, וכיוצא בדבר יש לעיין בקטן שקושר ציצית האם יוצאים בציצית אלה יד"ח חינוך קטנים, דמחד גיסא פשוט דקטן לאו בר מיעבד לשמה היא, וכן מפורש ברש"י ותוס' (גיטין כ"ב ע"ב) דקטן

ביסוד מצות חינוך

פסול לכתובת הגט משום שאינו יכול לכתוב לשמה. וכך גם בכל מידי דצריך לשמה, עיין במשנ"ב לגבי ציצית (י"ד ס"ק ד' ושם בבה"ל ד"ה להצריך) וז"פ, אך אפשר דכיון שקטן מכווין לשמה ובגדול כה"ג הוי ציצית כשרים יש בזה מצות חינוך.

ובביאור הלכה (סי' י"ד ד"ה להצריך) כתב דקטן לעצמו יכול להטיל ציצית ואף לאחר שהגדיל יכול ללבוש ציצית אלה, אך לכאורה ברור שכונתו כשגדול עומד על גביו וכה"ג מהני לגבי דין לשמה כמבואר בגיטין שם, וכל הדיון של המשנ"ב אינו אלא לגבי מה שחושש הרמ"א לשיטת ר"ת דגם בציצית אמרו כל שאינו בלבישה אינו בקשירה, אך אם אין גדול עומד על גביו לכאורה פשוט דכשיגדיל ציציות אלה פסולים לגביו דמה בינו ובין אחרים, וכיון שקטן אינו בר עשיה לשמה ודאי ציצית אלה פסולים לגבי גדול, וא"כ אין ראיה מדברי המשנ"ב לספיקא דידן, וכ"ז פשוט.

ועיין עוד בערוך השלחן (שם ס"ז) שכתב להדיא דקטן יכול להטיל ציצית לעצמו אף ללא גדול עומד על גביו, ונראה סברתו כנ"ל דמ"מ יש בזה מצות חינוך כיון דלפום דרגא דיליה יש לו דעת כנ"ל.

ולכאורה הוא הדין והוא הטעם בתפילין שצריך בהם כתיבה לשמה.

ותימה בעיני בדברי הנצי"ב במשיב דבר (ח"א סי' מ"א ד"ה והנני) שכתב לפרש את לשון הברייתא "קטן היודע להתעטף חייב בציצית..." קטן היודע לשמור תפילין אביו לוקח לו תפילין". וכתב דבציצית יכול הוא להטיל ציצית לעצמו אבל בתפילין אינו יכול לכתוב תפילין דכיון דהתפילין פסולים לגדול אף חינוך אין בהם, וצע"ג מה בין ציצית ותפילין.

ונראה דכונתו דהלא בתפילין פסלו את הנשים משום דכל שישנו בקשירה ישנו בכתובה וכל שפטור מן התפילין פסול הוא לכותבן, ולגבי פסול זה ודאי מסתבר דכיון שהתפילין פסולים מצד עצמם ולא רק משום שאינו בר דעת שהתפילין אלה פסולים אף לקטן, ודו"ק בזה.

ואנכי עפר ואפר

ואנכי עפר ואפר

"ויען אברהם ויאמר הנה נא הואלתי לדבר אל אדני
ואנכי עפר ואפר" (יח, ז).

"דריש רבא בשכר שאמר אברהם אבינו ואנכי עפר ואפר,
זכו בניו לשתי מצות, אפר פרה, ועפר סוטה. והאיכא נמי עפר
כיסוי הדם, התם הכשר מצוה איכא, הנאה ליכא" (סוטה יז,
א).

יש לפרש מאמר זה בשתי דרכים:

מחד גיסא יש לפרש את דבריהם בפשטות, שבשכר עצם האמירה זכו
בניו, כי אמירה זו יש בה מדת ענוה מופלגת, ובזכות הענוה זכה.

וכך אמרו בחולין (פט, א):

"אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל חושקני בכס,
שאפילו בשעה שאני משפיע לכם גדולה אתם ממעטין
עצמכם לפני, נתתי גדולה לאברהם אמר לפני ואנכי עפר
ואפר, למשה ואהרן אמר ונחנו מה, לדוד אמר ואנכי תולעת
ולא איש, אבל עובדי כוכבים אינן כן, נתתי גדולה לנמרוד
אמר הבה נבנה לנו עיר, לפרעה אמר מי ה', לסנחריב אמר
מי בכל אלהי הארצות וגו', לנבוכדנצר אמר אעלה על במתי
עב, לחירם מלך צור אמר מושב אלהים ישבתי בלב ימים.
אמר רבא ואיתימא ר' יוחנן גדול שנאמר במשה ואהרן יותר
ממה שנאמר באברהם. דאילו באברהם כתיב ואנכי עפר
ואפר, ואילו במשה ואהרן כתיב ונחנו מה."

ובזכות מדת הענוה של אברהם אבינו זכו בניו למצוות אלה.

ואנכי עפר ואפר

ב

אך יש לפרש בזה עוד פירוש אחר, דהנה כתב רש"י:

"ואנכי עפר ואפר – וכבר הייתי ראוי להיות עפר על ידי המלכים, ואפר על ידי נמרוד, לולי רחמיך אשר עמדו לי".

מלחמת המלכים ואור כשדים היו מעשרת הנסיונות שאברהם אבינו נתנסה בהן ועמד בהן, ובזכות מסירות הנפש של אברהם אבינו בעפר ואפר זכו בניו בשתי מצוות אלה.

ונראה ששתי מצוות אלו מסמלות את הכפרה והטהרה, שני יסודות העבודה והדביקות, אפר פרה שעל ידם עולה טמא המת מטומאה לטהרה, ועפר סוטה שעל ידו מנקים את האשה מכל חשד והופכים את הקללה לברכה.

נר זיכרון

לעילוי נשמת

הרה"ח משה בן
מוה"ר יוסף דוד ז"ל
נלב"ע כ"ז סיון תשמ"ז

מרת מלכה מחלה בת
הר"ר מרדכי זיסקינד ז"ל
נלב"ע ג' אייר תשס"ו

ת.נ.צ.ב.ה.

הונצח ע"י בנו ידידנו עוז
הר"ר דוד הגר הי"ו
לום אנג'לס

